

מבוא

זהויות, גבולות ומרחבי מיון בחברה בישראל

אורנה ששון-לוי | גיא בן-פורת | זאב שביט

שאלות של זהות, שייכות והשתייכות מערערות בשנים האחרונות תפיסות חברתיות הגמוניות ומציבות סדר יום חברתי ופוליטי חדש. החברה הישראלית – כמו חברות אחרות בעולם, ואולי אף יותר מהן – עוברת בעשורים האחרונים תהליך של שינוי לנוכח תהליכים כלל-עולמיים של גלובליזציה, המתבטאים בין השאר בהתפשטות כלכלה ואידיאולוגיה ניאוליברליות ותנועות חוצות גבולות של הון, ידע, תרבות ובני אדם. שינויים אלה – כלכליים, תרבותיים ודמוגרפיים – יוצרים קונפליקטים חדשים, מכוננים זהויות חדשות ומעצבים מחדש זהויות ישנות. כך למשל, בישראל, ההגירה המסיבית מברית המועצות לשעבר שינתה ועיצבה מחדש לא רק את המפה הפוליטית אלא גם את ההרכב האתני של החברה ואת התפיסות המקומיות של יהודיות ודתיות; ההגירה מאתיופיה העלתה מחדש לתודעה הציבורית את נושא הגזענות בישראל; והגירת העבודה מתחילת שנות התשעים אתגרה תפיסות של אזרחות, שייכות וזכויות אזרח ואדם בישראל. התפתחות הטכנולוגיה העילית, הן במישור ההשכלה והן במישורי הפיתוח והייצור, עיצבה קבוצות חברתיות הנהנות מנגישות גבוהה במיוחד לטובין שונים במרחב הגלובלי והמקומי והטביעה חותם לא רק על מבנה אי-השוויון, כי אם גם על מפת הזהויות. השינויים הכלכליים יצרו הזדמנויות חדשות לקבוצות בישראל לבטא ולשמר את זהותן וכן העלו מוטיבציות חדשות להתארגנויות פוליטיות במרכז ומחוצה לו. ואולם, השינויים הכלכליים יצרו גם קיטוב מעמדי חריף שהגדיל את הפערים והעמיד מגבלות חדשות בפני הקבוצות שנדחקו לתחתית המבנה הריבוני. כך התפתחה בישראל פוליטיקה של זהויות ששותפות לה קבוצות דומיננטיות דוגמת גברים אשכנזים או יזמים כלכליים, וקבוצות מודרות, דוגמת מזרחים ממעמד נמוך או נשים פלסטיניות. קבוצות מוחלשות או מודרות אלה מאלצות את הקבוצות הדומיננטיות להתבונן באופן רפלקסיבי בזהותן ובמיקומן במבנה החברתי.

דוגמאות חלקיות אלה מעידות על תהליכים של שינוי הן במבנה החברתי והן במשמעויות הניתנות לקטגוריות מיון המעצבות את המבנה של החברה בישראל. המרכז החברתי, שהיה במשך שנים רבות הומוגני יחסית, סגור ושמרני, הופך להיות הטרוגני וגבולותיו הולכים ומאבדים מנוקשותם. קבוצות חברתיות ותיקות אך נמוכות סטטוס וכן קבוצות חברתיות חדשות מציגות ניסיונות לניעות וחתימה אל המרכז החברתי באמצעות פרשנות מחודשת של קטגוריות והסדרים חברתיים קיימים. בכך תובעות הקבוצות האלה להרחיב את רפרטואר ההגדרות של המונח

"ישראליות" ושל כללי החברות בקולקטיב, ולעתים הן אף מבטאות תביעות להגדיר מחדש את הקולקטיב עצמו. בה בעת מתחוללים גם תהליכים של בידול והסתגרות וניסיונות לחזק גבולות קבוצתיים כדי להגן על זהויות קבוצתיות או על עמדה תרבותית וכלכלית.

אסופת מאמרים זו מבקשת לבחון את התהליכים המורכבים המתחוללים בחברה בישראל, שבאמצעותם קבוצות חברתיות מבנות מחדש את גבולותיהן החברתיים והסמליים וחותרות לשנות - או לחלופין לשמר ולחזק - את מיקומן בהיררכיות החברתיות ובמערכות יחסי הכוח. קטגוריות המיון ה"ישנות" דוגמת אתניות, מגדר, מעמד, הגירה, חילוניות, דתיות ואף לאום מוסיפות למלא תפקיד כצירים של כוח, שליטה ושעתוק של היררכיות חברתיות, אולם הגבולות והתכנים של הקטגוריות הללו משתנים, והשינויים האלה מגדירים מחדש זהויות וקבוצות וגם מאפשרים לקבוצות לנסות למקם את עצמן מחדש בהיררכיות החברתיות. הפרשנויות החדשות, הזהויות המוגדרות מחדש וההתמקמויות החברתיות המחודשות המתאפשרות או נחסמות הן נושאייהם של המאמרים בספר הזה.

מאמרי הספר עוסקים במפגשים חדשים בין קטגוריות מיון חברתיות ישנות. במפגש החמקמק, הדינמי בין דת, לאום, מעמד, אתניות, מגדר, הגירה וגיל נוצרת חברה מורכבת יותר. בחברה כזאת ניתן למשל למצוא יוצאי אירופה - מהגרים מרוסיה - במעמד נמוך, שמשתמשים במסורת האינטליגנציה הרוסית כדי להתמקם חברתית, כפי שמראה מאמרה של יוליה לרנר, לצד מעמד בינוני חילוני המוגדר שלא באמצעות מאבק על הגמוניה פוליטית אלא באמצעות סגנון חיים, צריכה ופנאי, כפי שעולה ממאמרו של גיא בן-פורת. השאלה כיצד קבוצה חברתית מוגדרת ועד כמה היא יכולה להגדיר את עצמה משתנה אפוא גם היא ומשמשת מושא למשא ומתן מתמיד, והתשובה עליה איננה אחידה או מובנת מאליה. לעתים קרובות השינויים במשמעויות הקולקטיביות של זהויות מתרחשים בדרכים עקיפות, לא באמצעות מאבקים פוליטיים המתמקדים במשמעויות חברתיות של זהויות. הרפרטוארים התרבותיים החדשים והתנועה של קבוצות במפת המיקומים החברתיים מפרקים את הקלסיפיקציות הישנות ומעצבים אותן מחדש. ואולם לא כל הקבוצות נהנות מאותו טווח של אפשרויות בחירה, שכן המדינה - וגם קבוצות אחרות בחברה - מפעילות את כוחן ומגדירות את הקבוצות "מבחוץ" ובכך מגבילות את אופקי השינוי של קבוצות מוחלשות. הספר בוחן אם כן את התגבשותן של זהויות פוליטיות חדשות, וחושף פוליטיקה של זהויות שאינה מצהירה על עצמה ככזאת.

התמונה הדינמית של זהויות והזהויות שאנו מבקשים להציג בספר הזה מומחשת היטב באמצעות דימוי הנוזל של זיגמונט באומן (2007). לדבריו, המודרניות הפעילה כוחות התכה כה חזקים על המבנים המוצקים בחברה - מסגרות חברתיות ומוסדות, זכויות וחובות, נאמנויות ויחסי גומלין - עד כי אלה שינו את מצב הצבירה שלהם ממוצק לנוזל, הפכו למעין נוזלים המתקשים לשמור על מצבם הקיים לאורך זמן. דימוי אחר של באומן הוא דימוי הקלידוסקופ, שבו השתמש כדי

להמחיש את הדינמיות של החברה בסוף האלף השני ולהציגה כמערך שמרכיביו משתנים בלא הרף (רם 2002).

המאמרים בספר מראים כי הקלסיפיקציות המוכרות - אתניות, לאומיות, מגדר, דתיות ופריפריה - מורכבות יותר, וגבולותיהן נזילים. הזהויות החדשות מאתגרות את הקטגוריות הבינאריות המוכרות כגון דתי וחילוני, מזרחי ואשכנזי, ערבי ויהודי, גבר ואישה, מערערות עליהן ומציעות קטגוריות אלטרנטיביות אשר מקבלות משמעויות מחודשות בהקשר גלובלי ולוקלי. לכן "אשכנזים" ו"מזרחים", כמו גם "דתיים" או "חילונים", אינם נתפסים עוד כקבוצות קוהרנטיות בעלות סדר יום משותף מוגדר. בהתאמה, גם הצירופים הכמו מוכנים מאליהם בין סטטוסים קבועים מאותגרים, כאשר שינויים, הזדמנויות ותנאים שונים מאפשרים את שבירתם של קווי המתאר של מגדר, אתניות, פריפריה ודתיות. כך למשל ההנחה שלפיה בפריפריה נמצא בעיקר אוכלוסייה מזרחית ממעמד נמוך שוב אינה מובנת מאליה, והגבולות בין מרכז ופריפריה מטושטשים היום יותר מבעבר. שבידה אחרת של המובן מאליו היא שהתנהגויות חילוניות יכולות להתגבש באמצעות דפוסי צריכה ופנאי, לעתים במנותק מזהויות או מאידיאולוגיות חילוניות מגובשות.

שינויי המיקום של קבוצות בחברה בישראל מתחוללים בשני הקשרים עיקריים: פעולותיה הכוחניות של המדינה מחד גיסא, והגלובליזציה, המטשטשת את כוחה של המדינה, מאידך גיסא. מדינת הלאום, באמצעות מוסדותיה הסמכותניים, עסוקה ללא הרף בתחזוק מערכות פורמליות של קטגוריות, ואלה בתורן מכוננות זהויות של יחידים. מישל פוקו (Foucault 1991) וחוקרים רבים בעקבותיו הראו שלמדינה יש כמעט מונופול (או לפחות שאיפה להשיג מונופול) לא רק על כוח פיזי לגיטימי, כפי שטען ובר, אלא גם על כוח סימבולי לגיטימי - הכוח לשיים, לקטלג ולזהות. פרקטיקות מדיניות כגון מרשם תושבים, הענקת תעודות זהות או דרכונים מחלקות את האנשים לקטגוריות מוסדרות הקובעות היררכיה, מיקום ושייכות - מי תלמיד ומי אסיר, מי יהודי ומי "לא יהודי", מיהו גבר ומיהי אישה. כך, המדינה מקטלגת מי שייך ולאן, ומציעה טקסי השתייכות קשים ומפרכים, כפי שמראה למשל מאמרה של מיכל קרבאל-טובי, הבוחן טקסי השתייכות באולפני הגיור של המדינה. באותו זמן, יחידים או קבוצות מנסים לאתגר את הקטגוריות של המדינה, ובאמצעות פעולה קולקטיבית מאורגנת (או לא מאורגנת) מערערים את מערכות הקטלוג, כפי שמראה למשל מאמרה של דנה קחטן ביחס לקטגוריה של "חיילי צה"ל".

מחאת האוהלים של קיץ 2011 העלתה דרישה קולקטיבית לשינוי ביחס בין המדינה לבין הקבוצות החברתיות השונות המרכיבות אותה, אגב התמקדות בתווך הכלכלי העומד בבסיסו של יחס זה. תנועת המחאה אף הציבה בחזית סדר היום הציבורי קבוצות שנפגעו מן השינויים החברתיים-הכלכליים שמקורם בתהליכי הגלובליזציה והופיעו בפעם הראשונה כקבוצות בעלות זהות מוגדרת כמו עובדי קבלן או אימהות לילדים קטנים המבקשות להמשיך בקריירה התעסוקתית שלהן.

פעולותיה של המדינה באות לא פעם כתגובה להתפתחויות גלובליות המייצרות גם הן מבנים וזהויות חדשים. הגלובליזציה, בכך שהיא מייצרת שינוי בארגון המרחבי של היחסים החברתיים והכלכליים, יוצרת מוטיבציות והזדמנויות להתמקמות מחדשת של יחידים וקבוצות. עלייתם של מוקדי עוצמה לא טריטוריאליים שאינם בשליטתה של המדינה מאתגרים את ריבונותה ומטשטשים את גבולותיה הנפתחים לתנועה של הון, ידע, סחורות ובני אדם. חוקרים אחדים אמנם הרגישו את היעלמותה של המדינה, לצד היחלשותן של זהויות לאומיות ואתניות,¹ אבל הביטויים המוחשיים של זהויות לאומיות – כמו גם הימשכותם של סכסוכים אתניים ולאומיים – מעידים שהשפעה של הגלובליזציה אינה חד-משמעית. לצד הצמיחה הכלכלית, ההגמוניה הניאו-ליברלית וההתייעלות המזוהות עם הגלובליזציה, קווי השסע המפרידים בין מעמדות כלכליים-חברתיים בתוך מדינות ובין מדינות עשירות לעניות, הולכים ומעמיקים, וכך בכך מתחזקים חוסר שביעות הרצון והמחאה החברתית, ועולה פוליטיקה של זהויות קבוצתיות כתגובה לאיום שנושאת עמה הגלובליזציה.²

אמריקנים רבים שִׁמְחו נגד המדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית של ארצות הברית השתמשו בביטוי "כיבוש וול סטריט" (occupy wall street) כדי להרגיש את מקומם המרכזי של הכלכלה ושוק ההון בעיצוב היחסים בין המדינה לאזרחיה. גם בישראל הופנתה אנרגיית המחאה בעיקר כלפי מדיניותה הכלכלית של הממשלה וכלפי בעלי ההון הגדולים, שנטען כי הם הנהנים העיקריים ממדיניות זו. אולם למרות היחלשותה של המדינה והעלייה באי-שביעות הרצון מאופן פעולתה, המדינה ממשיכה להיות מוסד מרכזי, בעל חשיבות תרבותית ופסיכולוגית, והלאומיות ממשיכה להיות עיקרון מארגן חשוב של הזהות (Tomlinson 1999; Evans and Kelly 2002).

מכאן שגם אם הגלובליזציה היא תופעה נרחבת ומקיפה, היא איננה "כותשת הכול לכדי תבנית אחידה" (Mittelman 2000) ומעלימה זהויות במעין תהליך מחדש של מודרניזציה. למרות עוצמתם של התהליכים הגלובליים וההגמוניה הניאו-ליברלית, המנותקת לכאורה מזהויות מקומיות או לאומיות, בעיני רוב האנשים יש (עדיין?) משמעות לקהילה הלאומית ולזהות מדינתית וטריטוריאלית מסיבות רגשיות וחומריות-אינטרסנטיות. הפופולריות הגדולה של אתר "מיני-ישראל" והרגש הפטרייטי הכולט שהוא מעורר בקרב מרבית המבקרים בו ממחיש את זאת היטב, כפי שעולה ממאמרו של מיכאל פייגה בקובץ זה.

כך, הזהות הלאומית, שהייתה חלק אינטגרלי ממדינת הלאום וזוהתה עם המודרניות, מאותגרת פעמיים: אתגר אחד הוא ההתמודדות עם שינויים גלובליים, אשר יוצרים זהויות טרנס-לאומיות החותרות תחת ייחודיותה של הזהות הלאומית,

1. Ohmae 1995; Rosecrance 1996; Kobrin 1998

2. Tilly 1995; Rodrik 1997; Sassen 1998; Devetak and Higgot 1999

הנאבקת על מעמדה תוך שהיא משתמשת לעתים במנגנוני הגלובליזציה. האתגר האחר שנכפה על הזהות הלאומית, ההומוגנית לכאורה, הוא התחזקותן של זהויות קבוצתיות מתחרות – התחזקות שמתרחשת כחלק מהתנגדות מקומית לתהליכי גלובליזציה וניאו-ליברליזציה, ונשענת על ניצול ההזדמנויות החדשות הנפתחות בעולם גלובלי. כך למשל, כמה ממאמרי הספר מראים כי קבוצות מסוימות בוחרות להציג זהויות המקצינות את הקשר בין אדיקות דתית ללאומיות כדרך להתנגד לאיומי הגלובליזציה וההתמערבות. מנגד, מהגרים עושים שימוש בקטגוריות מיובאות של הון תרבותי על מנת למקם את עצמם במבנה החברתי, וישראלים "ותיקים" מתייחסים אל "המקום הישראלי" כמונחים המעוגנים בתרבות הצריכה. מול ההתפתחויות הגלובליות (כלכליות, תרבותיות ופוליטיות), ה"לוקלי" איננו בהכרח מרחב גיאוגרפי מוגדר אלא משאב תרבותי המחבר יחדיו פרטים לכלל קבוצה אשר מעניקה לו משמעות באמצעות פרקטיקות חברתיות הנהוגות בה. לפיכך, הגלובליזציה מיתרגמת למורכבות של תנועות שונות ומופרדות (disjunctured) זו מזו (Appadurai 1990), המקיימות אינטראקציות שונות עם ה"מקום" ומייצרות תופעות "גלוקליות" אשר מציעות פרשנות מקומית לתופעות גלובליות (רם 2003; Giulianiotti and Robertson 2007). קהילות בעידן הגלובלי מומצאות או מדימויות את עצמן מחדש לנוכח השינויים הכלכליים והפוליטיים בתוך מסגרת המדינה או מחוצה לה (Appadurai 1990; 1996; King 2000).

בתוך הקשר רחב זה של תהליכי שינוי פנימיים וחיצוניים – מהם שנכפו על ידי המדינה ומהם שמחוללים הסובייקטים הפעילים – מתקבלת מפה דינמית של זהויות בישראל. מפה זו מגוונת ועשירה יותר, ובה בעת היא היררכית יותר. בעקבות כניסתן של קבוצות חדשות לחברה בישראל והשינויים שחלו באופיין של הקבוצות הוותיקות, פערי הכוח גדלו כל כך עד שרמת אי-השוויון בישראל היא מהגבוהות בעולם המערבי היום.³ בשנת 2005 נמצאה ישראל במקום השלישי מבחינת רמת אי-השוויון בקרב מדינות OECD – 0.3878 על פי מדד ג'יני לאחר תשלומי העברה ומסים ישירים. בעשור האחרון נבלמה העלייה באי-השוויון במדינות אלה אולם לא בישראל – בשנת 2009 עמד מדד ג'יני בישראל על 0.392. חלקם של שני העשירונים התחתונים בכלל ההכנסות בישראל עמד בשנה זו על 6%, בעוד חלקם של שני העשירונים העליונים עמד על 40% (כנסת ישראל 2010, 3-4). מבנה לא שוויוני זה נשען על צירי הכוח ה"ישנים" – מעמד, מגדר, אתניות, גזע, לאומיות והגירה – המוסיפים להיות הגורמים העיקריים המעצבים את יחסי הכוח בחברה בישראל. ההתנגדויות למבנה יחסי הכוח, מהן בוטות ומהן מעורנות וסמויות מן העין, משמשות כאסטרטגיות של התמקמות מחדש ולפיכך מהוות גם הן גורם פעיל בתהליכי ההבניה של מפת הזהויות ושל המבנה החברתי.

3. פילק ורם 2004; Habersfeld and Semyonov and Lewin-Epstein 2004; Cohen 2007

מיקומים והתמקמות, גבולות חברתיים ואי-שוויון

הניתוח הסוציולוגי נטה לבחון תהליכים חברתיים גלובליים ולוקליים, פערים חברתיים ואי-שוויון כתופעות מבניות, ה"מונחות מלמעלה" על יחידים. ניתוחים מבניים אלה מניחים שהמדינה ומוסדותיה, או השוק הקפיטליסטי הגלובלי ומוסדותיו הם הגורמים העיקריים לאי-השוויון. הניתוח התמקד אם כן בגורמים ברמת המקרו, והניח שכל היחידים חווים אותו בצורה דומה. בשני העשורים האחרונים עברה הסוציולוגיה לבחון סוגיות הקשורות בזהות של קבוצות ויחידים. הספר הזה מצטרף למגמה זו, ומטרתו להציע ניתוח פנומנולוגי הבוחן את השאלה כיצד מתעצבות קטגוריות חברתיות, ואיך הן נחוות על ידי נשים וגברים המשתייכים אליהן והופכות להיות בסיס לפרקטיקות חברתיות.

מישל למונט מציעה לבחון את האופן שבו היחיד חווה את הקטגוריות המבניות באמצעות מושג הגבולות הסימבוליים המיוצרים במהלך יחסים חברתיים. גבולות סימבוליים, לפי מישל למונט, הם הבחנות מושגיות המשמשות אותנו כדי למיין ולסווג אנשים, אובייקטים, פרקטיקות ואפילו זמן ומרחב (Lamont 2000; Lamont and Molnar 2002).⁴ גבולות אלה מיוצרים דרך הבחנות מושגיות, אסטרטגיות פרשניות ומסורות תרבותיות שתפקידן ליצור, לשמר, ולעתים אף לטשטש הבדלים חברתיים ממוסדים כגון מעמד, מגדר וגזע.

מושג הגבולות מאפשר לבחון כיצד יחידים חווים את המבנה החברתי: איזו משמעות הם נותנים לקטגוריות החברתיות? איך הם מבטאים את הזהויות האלה? איך הם תופסים ומסבירים לעצמם קטגוריות חברתיות ממיניות? מה אפשר לומר על השפה שבאמצעותה הם מדווחים על נוכחותן של קטגוריות כאלה בזהותם? באמצעות מושג הגבולות אנו יכולים לברר מהו המשא ומתן היומיומי שיחידים מקיימים עם הקטגוריות האלה, היכן הקטגוריות האלה מגבילות אותם ובאילו אתרים הן יכולות להעצים אותם, ובעיקר – עם אילו קטגוריות הם בוחרים להזהרות ומאילו הם מעדיפים להתרחק. יתר על כן, ניתוח כזה מאפשר להראות את המקומות שבהם המדינה מחייבת השתייכות לקטגוריות זהותיות, ואת המקומות האחרים שבהם היא מונעת הזהות כזאת. בכך מאפשר לנו מושג הגבולות לעמוד על הדינמיקה המורכבת של יצירת זהות ושעתוקה כתהליך ששותפים לו הסוכן והמבנה החברתי.

4. על פי תיאורה של למונט יש שלושה סוגים של גבולות סימבוליים: גבולות מוסריים, המתייחסים לתפיסות של אתיקה של עבודה, סולידריות ומשפחה; גבולות חברתיים-כלכליים, המתייחסים לאי-שוויון חברתי ולחלוקת משאבים לא שוויונית; וגבולות תרבותיים, המתייחסים לטעמים, הביטוס, ותרבות מעמדית. לפרקטיקות תרבותיות יש אפקט ממיין, אשר מעצב מיקום ומעמד חברתי באמצעות הגדרה של גבולות חברתיים.

הדינמיקה הזאת מבוטאת באמצעות המונח "סימון גבולות" או "עבודת גבולות", המאפשר ניתוח חברתי הקושר בין רמת המבנה לרמת היחיד, בכך שהוא מציע פנומנולוגיה של קלסיפיקציות (Lamont and Molnar 2002). סימון גבולות הוא פרקטיקה קוגניטיבית מתמשכת שעיקרה פרשנות של קטגוריות ממיינות, המשרטטת מפות מנטליות, מגדירה קבוצות חברתיות, מסמנת גבולות של שייכות והשתייכות, ובאמצעותה אנשים מבחינים את עצמם מאחרים – כלומר, הגבולות מייצרים תפיסה של העצמי. ברמה הקולקטיבית, סימון גבולות הוא האופן שבו קבוצות מייחדות את עצמן ומשמרות את מעמדן ביחס לאחרות. בחינת ייצור הגבולות הסימבוליים מחברת אפוא בין רמת המקרו של המבנה החברתי לבין רמת המיקרו של כינון זהויות אישיות, ומאפשרת לעמוד על המשמעויות הסובייקטיביות הנוצרות במיקומים חברתיים שונים.

כאשר גבולות סימבוליים הופכים למוסכמים הם מתורגמים לגבולות חברתיים, כלומר לתבניות של אי־שוויון בחלוקת משאבים והזדמנויות, או לתבניות של הדרה וסגרגציה. לכן הגבולות הסימבוליים ממשיים ומשמעותיים ממש כמו הגבולות החברתיים: הגבולות הסימבוליים קיימים ברמה הבין־אישית, בזמן שהגבולות החברתיים מתבטאים בהתקבצויות של אנשים. ההמשגה של ייצור גבולות סימבוליים מאפשרת אם כן לראות את ההבניה האידיאולוגית המצדיקה את אי־השוויון החברתי (שם). אי־שוויון יציב, ממושך, הוא לעתים קרובות תוצאה של הצטברות של תהליכים ארגוניים אינדיבידואליים ובלתי נראים לעין. כך למשל, קבוצות דומיננטיות משתמשות בקטגוריות דיכוטומיות כמו זכר ונקבה או שחור ולבן כדי להדיר קבוצות אחרות ולחסום את גישתן למשאבים ולהזדמנויות. ליליאן אברטביך מראה כיצד החברה הפלסטינית ביישובים הערביים משתמשת בקטגוריות דיכוטומיות של בנות כפר או בנות משפחה לעומת זרות (שהתחתנו עם בנים למשפחות מקומיות) על מנת להדיר נשים פלסטיניות – כלומר כיצד גבולות סמליים מתורגמים לגבולות חברתיים ולתבניות של הדרה.

בזמן שגבולות סימבוליים יכולים לשמר, להצדיק, ולעתים אף לכפות גבולות חברתיים, כמו במקרה של סטריאוטיפים, הם יכולים גם לאתגר גבולות חברתיים, כפי שקורה לעתים בחברות קולטות הגירה. לעתים גבולות סימבוליים הם כה בולטים עד שהם מחליפים גבולות חברתיים. כך, כישלון ניסיונו של פרוספר כהן, גיבור מאמרו של ירון צור, להשתלב בממסד האשכנזי של ימי ראשית המדינה, טומן בחובו תוכנה בדבר בולטותם של הגבולות הסמליים שבין הקטגוריות "אשכנזי" ו"צפון־אפריקאי" בתקופה זו.

מונח ההביטוס שטבע פייר בורדייה⁵ מסייע להבנת מנגנוני סימון הגבולות. במונח זה התכוון בורדייה למערכת נרכשת של העדפות, כישורים, מיומנויות, קטגוריות מיון ואופני חשיבה ופרשנות, המאפיינת קבוצות ספציפיות. מערכת זו, לדבריו,

5. Bourdieu 1977; 1992, 52-65; Bourdieu and Wacquant 1992, 115-140

"מתפקדת בכל רגע כמטריצה של תפיסות, הערכות ופעולות" (Bourdieu 1977, 82-83), והיא קיימת כל עוד היא באה לידי ביטוי באינטראקציה חברתית; כלומר על פי בורדייה הביטוס עומד מאחורי כל פעולה חברתית ומרכיביו הם מסמני הגבולות. הביטוס מספק עקרונות ליצירתם, לארגונם ולהבנייתם של אינטרסים, פרקטיקות וייצוגים הנתפסים על ידי חברי קבוצה כלשהי כמובנים מאליהם. מדובר בעקרונות המשמשים קבוצה חברתית כלשהי ונושאים את חותמה, גם בלי שיהיו תוצר של פעולה מכוונת של חברה (שם, 72-73), ועם זאת אין מדובר במנגנון דטרמיניסטי המייצר אסטרטגיות חשיבה ופעולה נתונות מראש בלא יכולת לשנותן. הביטוס אם כן הוא מוצר היסטורי המושפע ממבנה התנאים הקיימים, והוא משתנה או מתחזק בעקבות ההתנסויות של שחקנים חברתיים בו (Bourdieu 1992, 55; Bourdieu and Wacquant 1992, 133). זאת ועוד, בורדייה מדגיש כי השחקנים החברתיים הם המעצבים באופן פעיל את הסיטואציות החברתיות הפועלות על הביטוס - על בסיס קטגוריות החשיבה והפעולה המרכיבות אותו (Bourdieu and Wacquant 1992, 132-137). בכך הם מסוגלים לעתים להניע תהליכים של שינוי, ובכללם התמקמות מחודשת במבנה החברתי, הבניית זהות וכינון גבולות סימבוליים.⁶

הכרת סכמות החשיבה והפעולה המרכיבות הביטוס של קבוצה חברתית כלשהי יכולה לסייע בידנו להבין את האופנים שבהם חברי הקבוצה חווים את המבנה החברתי ופועלים בהתאם לחוויה זו. למשל, המהגרים שעליהם מדברת יוליה לרנר במאמרה עושים שימוש בהביטוס שרכשו בארץ מוצאם בעת שהם מנסים להתמקם במבנה החברתי במקום שאליו הגיעו. מאמרו של גיא בן-פורת עולה כי לקוחותיה של רשת טיב טעם נשענים אף הם על הביטוס ייחודי, שמקורו בתרבות המהגרים דוברי הרוסית או כזה שמקורו בתרבות הצריכה הנהנתנית הקפיטליסטית. באמצעות צריכתו של מזון לא כשר הם צוברים הון סמלי בשדה שבו מתנהל מאבק על צביונם של החיים הציבוריים. מאמרו של אבי שושנה מבליט את השוני בתפיסת זהות ומיקום בין אחים שעברו מסלול חינוכי והשכלתי שונה וכתוצאה מכך רכשו גם הביטוסים שונים אף על פי שהם משתייכים לאותה קבוצה אתנית ואף לאותה משפחה גרעינית. אורנה ששון-לוי מציגה הבדלים בתפיסת האשכנזיות שאפשר ליחסם גם להבדלים בין הביטוסים של קבוצות דוריות. מאמרו של זאב שביט מראה כיצד התנסויות אורבניות מעצבות הביטוס מעמדי אשר בתורו תורם לעיצובה של תפיסת המקום הכפרי.

מושג נוסף העשוי לסייע להבנת מנגנוני סימון הגבולות הוא מושג ההתמקמות

6. לכך מתייחס מושג המסלול (trajectory) שפיתח בורדייה בעבודותיו (ראו למשל Bourdieu 1984). עם זאת, מן הראוי להביא בחשבון את ביקורתו של ג'קנס, אשר טוען כי קשה להבין מתוך התיאוריה של המעשה כיצד יחידים יכולים להתערב במהלך ההיסטוריה שלהם עצמם (Jenkins 1992, 79-83).

שפיתח רום הארה (Harré 1993; 1998). הארה מציע את מושגי המיקום (position) וההתמקמות כתחליף דינמי למושג הסטטי יחסית "תפקיד", על מנת להתמקד בבחינת פעולת ההתמקמות הזוהית של הפרט במבנה החברתי וביחס אליו. ההתמקמות מעוצבת תמיד לעומת התמקמותם של אחרים ובתוך הקשר מסוים שמעניק את המשמעות להתמקמות (Harré and Van Langenhove 1991), ולכן מושג זה תורם לדינמיות של החשיבה הסוציולוגית. דיוויס והארה (Davies and Harré 1990; 1999) מגדירים התמקמות כפרקטיקה דיסקורסיבית שבאמצעותה גברים ונשים קושרים את עצמם לערך חברתי בתוך שיח מסוים ובאמצעותו, ועל ידי כך ממקמים את עצמם ביחס לאחרים וביחס לשיח. מדובר בפעולה דינמית מתמשכת המבוצעת במהלך אינטראקציה חברתית והשיחה שמתנהלת בתוכה. באמצעות השיחה מייצרים יחידים הסברים ומשמעויות לתופעות בחיי היומיום, או במילים אחרות תובעים לעצמם זהויות על ידי העדפה של עמדות שיח מסוימות על פני אחרות. בהקשר העכשווי של זהויות מרובות ושיחים מרובים, מושג ההתמקמות מאפשר לבחון את האופן שבו בסיטואציה מסוימת, היחיד בוחר - או מנותב - להתחבר לשיח מסוים ולא לאחר, ולהבליט בכך מיקום מסוים לעומת מיקומים אפשריים אחרים. ניתוח מסוג זה עשוי להסביר את אי-הרציפות והיעדר הקוהרנטיות המאפיינים לעתים את תהליך ייצור העצמי, וכן לחשוף את האפשרות שעומדת לפני היחיד לנהל משא ומתן על מיקומיו השונים בחברה (multiple positions). יתרה מזו, ניתוח ההתמקמות שמציעים הארה ועמיתיו מאפשר ללמוד לא רק על תהליכי הייצור של העצמי על מורכבותם שתוארה כעת, אלא גם על תהליכים המתקיימים במרחב השיחי ועל יחסי הכוח בין שיחים שפועלים באותו מרחב ובהקשר היסטורי קונקרטי (רום 2008). אפשר אולי לראות במושג ההתמקמות הגדרה מיקרו-סוציולוגית היכולה להמחיש את פעולתו המבנה של ההביטוס מחד גיסא, אך מאידך גיסא מעקרת את המשמעות המעמדית שייחס בורדייה למושג ההביטוס בכך שהיא מצביעה על אפשרות התנועה והבחירה של היחיד בין שיחים שונים.

מושג ההתמקמות משמש אותנו כאן כדי להצביע על תהליך של תפיסת עמדה בהיררכיות החברתיות, במערכים שונים של יחסי כוח. ההתמקמות היא סימון מחודש של גבולות על בסיס שינויים בסיטואציות החברתיות המשפיעות על ההביטוס ושינויים בקטגוריות החשיבה המרכיבות את ההביטוס. ואולם בחשיבה של מדעי החברה פותח מושג זה והוכנס אל תוך מסגרות תיאורטיות מגוונות ורחבות של פעולה ואינטראקציה. אנתוני גידנס (Giddens 1984) התייחס להתמקמות של היחיד בתוך סדרת מפגשים חברתיים על פני צירים של זמן ומרחב. בתוך אלו, כל אדם ממוקם בעת ובעונה אחת גם בתוך הזרימה השוטפת של חיי היומיום, גם בתוך מחזור החיים של הקיום הנמשך שלו, וגם בתוך משך הזמן המוסדי של המוסדות החברתיים שבהם הוא פועל. כתוצאה מכך ליחידים יש ריבוי של מיקומים בתוך יחסים חברתיים - מיקומים הנתמכים כל אחד בזווית חברתית ספציפית אחרת (שם),

25-26). לנוכח ריבוי המיקומים בחייו ובפעולותיו של האדם, המסגרת הכוללת של התמקמות חברתית מתקבלת בהקשר הרחב של כל הצמתים שבהם נפגשים המיקומים השונים של היחיד. לכן, טוען גידנס, כדי להבין את צורות ההתמקמות של גבר או אישה ביחס למבנה החברתי יש לבחון אותן רק בהקשר של מפגשים המתקיימים בתוך פרקטיקות ממוסדות (שם, 85).

מאחר שההתמקמות מבוצעת בהקשר של סדר חברתי ומוסרי קיים, שיש לו מערכת של כללים הנגזרים ממנו באופן ישיר ומגדירים למי מותר להגיד מה ומתי, הזכות להתמקמות איננה מוקצית לכל האנשים באופן שווה. כלומר, לא כל הסיטואציות מאפשרות תמיד לבצע התמקמות מכוונת (Harré and Van Langenhove 1991), וההתמקמות מהסוג הסמוי מבוצעת בכפוף ליחסי הכוח שמלכתחילה אחראים להפצה הלא שוויונית של הזכויות והחובות (Davies and Harré 1990). לפיכך בתיאוריית ההתמקמות הדגש הוא על כך שבתהליך יצירת המשמעות מתבצעת גם חלוקה לא שוויונית (Harré 2004).

כל מאמרי הספר מצביעים, במישרין או בעקיפין, על פרקטיקות ותהליכים של סימון והבניית גבולות שסופם (הזמני תמיד) הוא התמקמות בתוך הקלידוסקופ המרובר של החברה בישראל. עיקרן של פרקטיקות ותהליכים אלה הוא הענקת משמעות לקטגוריות של מיון חברתי במסגרת של אינטראקציות חברתיות ובהקשרים מגוונים, והבנתם מחייבת להכיר את הביטוס של הקבוצות הנדונות, ובעיקר את האופן שבו הביטוס ספציפי מפרש קטגוריות מיון חברתיות.

מאמרי הספר

המאמרים בספר זה בוחנים הבניות של זהויות קולקטיביות בישראל. הם אינם מניחים את קיומן של זהויות נתונות וקבועות, אלא בוחנים את היווצרותן או השתנותן של זהויות בהקשרים היסטוריים דינמיים. כדי להימנע מראיפקציה של זהויות, המאמרים מציעים הסברים לדרכים שבהן זהויות נוצרות ומתגבשות במפגש בין היחיד, מוסדות המדינה ותהליכים גלובליים, וחושפים את אי־היציבות שלהן. חלק מהמאמרים מעדיפים לבחון קטגוריות חברתיות ולא קבוצות, שכן בחירה זו מאפשרת לחקור באילו תנאים חומריים או פוליטיים יש סיכוי לקבוצתיות (אינטנסיבית, חזקה, קלושה) בקטגוריות מסוימות, ועד כמה (Brubaker 2002; Rydgren 2007). חקירה של הדברים "מלמעלה" תנסה לברר איך קטגוריות חברתיות מעוצבות, נכפות ומנוסחות על ידי מנהיגים, מדינאים או בעלי אינטרסים כלכליים; חקירה "מלמטה" תיעשה באמצעות שאלות כגון מהי המיקרו־פוליטיקה של הקטגוריה החברתית? איך אנשים משתמשים בקטגוריות של המדינה או של החברה בחיי היומיום (Day 1998)? איך נשים וגברים המסומנים בקטגוריות נתונות מנסים, מפנימים, מתחמקים, משנים או חותרים תחת הקטגוריה שנכפתה

עליהם? מה גורם לאנשים להזדהות, לתפוס אחרים ולחוות את העולם באמצעות מונחים מסוימים ולא מונחים אחרים?

הספר מתחלק לשני חלקים עיקריים. המאמרים בחלקו הראשון מדגישים ניתוח "מלמטה למעלה" של תהליכים מתמשכים של הבניית זהות, אולם מתוך ההקשר הקבוע של המדינה ופעולותיה. מאמריהם של יוליה לרנר, דנה קחטן, אבי שושנה, ליליאן אבוטביך, אורנה ששון-לוי ומיכל רום עוסקים בחקר ההבניה של זהויות מגדריות ואתניות, או ההצלבה והמפגש ביניהן. מאמרים אלו אינם בוחנים את הבניית הזהות בחלל ריק אלא דנים בכינון זהות בהקשר של פעולתם של כוחות מבניים מדינתיים (למשל, מדיניות ישראל כלפי אזרחיה ואזרחיותיה הערבים, מדיניות החינוך, מדיניות ההגירה ועוד), כוחות גלובליים (הגירה מברית המועצות לשעבר) או אידיאולוגיות (פמיניזם), המשפיעים על כינון הזהות של קבוצות ויחידים.

החלק השני של הספר, ובו מאמריהם של מיכל קרבאל-טובי, גיא בן-פורת, מיכאל פיגה, זאב שביט, שלמה פישר, ירון צור ושמואל נח אייזנשטרט, אינו עוסק בהבניית זהות "מלמטה למעלה" אלא בוחן תהליכים היסטוריים וחברתיים (כגון תיירות פנים, צריכה, יחסי דת ומדינה) התורמים תרומה משמעותית לכינון זהויות בישראל ולשינון.

החלק הראשון, המתמקד במחקר "מלמטה למעלה", נפתח במאמרה של יוליה לרנר. המהגרים דוברי הרוסית בישראל הם הקבוצה האתנו-לשונית הגדולה ביותר מארץ מוצא אחת, ושיעורם הוא כ-12% מן האוכלוסייה בישראל (וכ-20% מהאוכלוסייה היהודית בישראל). מאמרה של לרנר מציע שני ניסיונות שונים לחבר את השינוי התרבותי ברוסיה הפוסט-סובייטית אל המציאות החברתית-תרבותית של מהגרים "רוסים" בישראל. המאמר מאפיין שתי קטגוריות זהות – אינטליגנציה ואתניות – המשמשות את המהגרים כדי למקם את עצמם מחדש בתוך ההיררכיות של החברה הקולטת וכך לחזק את מעמדם, כקבוצה או כפרטים. גיוסו של שיח האינטליגנציה קשור לאובדן המעמד החברתי שחווים עולים רוסים רבים בישראל, והוא התאפשר בזכות העמדה המועדפת שניתנה מלכתחילה לעולים דוברי רוסית על ידי הממסד בישראל. לעומת זאת, חיזוק המרכיב האתנו-לאומי של התפיסות הפוליטיות הסובייטיות-רוסיות נלווה לחיזוקה של האתנו-לאומיות בחברה הישראלית בכללותה ומסייע למהגרים להשתלב. ואולם הממד הציוויליזציוני של הרפרטואר התרבותי הסובייטי-רוסי מאפשר למהגרים לשמר את זהויותיהם הרוסיות תוך שהם משנים את משמעויותיהן, מפרשים אותן מחדש, משתמשים בהן ואפילו קוראים עליהן תיגר. כך, זהותם ה"רוסית" של יהודים רוסים בישראל איננה "לאומית", "אתנו-ביו-לוגית" או "אזרחית", אלא נשענת על הגדרה אתנית חובקת-כול של רוסיה כציוויליזציה. מאמרה של יוליה לרנר (כמו גם מאמרו של ירון צור, שנרחיב עליו בהמשך), שואל אם כן מתי וכיצד הון תרבותי הנשען על ציר לשוני "זר" (רוסית, צרפתית) מוסיף לתפקד, ולקיים – לצד המשק הלאומי – מקבץ של

רשתות חברתיות התלויות בו.

הניתוח "מלמטה למעלה" מאפשר לבחון את האופנים שבהם החברה והמדינה מאפשרות או לא מאפשרות התמקמות מחדש של קבוצות חברתיות. עם זאת, ניסיונותיהן של קבוצות מוחלשות לפרש מחדש קטגוריות מיון מקובלות ולשנות את מיקומן החברתי יכולים להיתקל לעתים ב"חומת" ההגמוניה ולהיכשל. דנה קחטן חושפת במאמרה את ההבדלים בתרבות האתנית של חטיבת גולני וחטיבת הצנחנים. לטענתה, במסגרת של מאבק על הון סמלי עולים רפרטוארים חדשים המרכיבים את קטגוריות הזהות "אשכנזי" ו"מזרחי". מעניינת במיוחד הכנסתה של הקטגוריה "ערבי" לתוך רפרטואר הזהות המזרחית, כשהיילי חטיבת גולני מכנים את עצמם "ערבים". הערבי אינו נתפס עוד כאויב חיצוני בלבד, ולא כקטגוריה שיובאה על ידי עצם נוכחותם של מהגרים שהגיעו מאזורי תרבות ערבית (שוחט 2001 [1988]; שנהב 2003), כי אם כקטגוריה לעומתית הצומחת מתוך משמעות הקטגוריה הזאת בהווה הישראלית, ובמיוחד בהווה הצבאית, ומשמשת להגדרה של זהות המתייחסת ליהודים. מחקרה של קחטן מראה בבירור כיצד לעתים מובנים חדשים המוענקים לקטגוריות ותיקות משנים אותן ומעצבים מחדש את ההבדלים ביניהן.

פרשנות של הקטגוריה "ערבי" בהקשר של זהות מזרחית הדומה יותר לזו של שוחט ושנהב מופיעה בפי אחד המרואיינים במאמרו של אבי שושנה. במאמר זה בוחן המחבר את הפנומנולוגיה של הזהות המזרחית כפי שהיא עולה מסיפורי החיים של בוגרי פנימייה חינוכית ואחיהם אשר התחנכו בבתי ספר בעיירות פיתוח. שושנה מראה כי הבדלים בתהליכי סוציאליזציה שמקורם בהתערבות המדינה בחייהם של יחידים יצרו הביטוסים שונים בקרב אחאים (siblings) והבדלים ברפרטוארים שמהם מורכבות זהויותיהם האתניות. הפירוק וההבניה מחדש של הקטגוריה "אתניות" נעשים גם כאן "מלמטה", אך שלא כמו במקרה הקודם, הפירוק נעשה באופן אינדיבידואלי גם כשהוא נובע במובהק מפעולה מאורגנת של המדינה בשדה החינוך.

עבודתה של ליליאן אבו-טביך מנתחת את המעבר של נשים פלסטיניות בישראל לאחר נישואיהן למקום היישוב של בני זוגן במונחים של הגירה. ניתוח חוויות ההגירה האישיות של נשים אלו אל מקום היישוב של בני זוגן ומשפחותיהם מלמד כי תהליך ההתמקמות המחודשת שלהן הוא תהליך מורכב של "הדרה בתוך הדרה" – פעם אחת הן חוות זרות ושוליות כנשים וכזרות ביישובן החדש בתוך החברה הפלסטינית, ופעם שנייה בהיותן חלק מחברה זו, המודרת בעצמה כמיעוט לאומי במדינת ישראל.

מאמרה של אורנה ששון-לוי מצביע על הבדלים בין-דוריים בתפיסות של אשכנזיות. לטענתה, האשכנזיות, שכקטגוריה ההגמונית הייתה קטגוריה שקופה בעיני נושאייה, נהייתה לקטגוריה לא שקופה בקרב בני הדור הצעיר, המודעים היטב ליתרונותיה ולמשאבים שהיא מעניקה. מתוך השוני הזה עולה כי הגבולות

הסימבוליים אך השקופים וכמו מובנים מאליהם של האשכנזיות שאותם שימרו אשכנזים מבוגרים יותר, הפכו בדור הצעיר יותר לגבולות חברתיים-מעמדיים מפורשים וגלויים. זאת ועוד; בהיותם מוגדרים באופן מעמדי יותר מאשר אתני, הגבולות שמייצרים אשכנזים צעירים בשיח הזהות שלהם הופכים נזילים וחדירים יותר וקל יותר להצביע לפיהם על מזרחים "משתכנזים", ועם זאת הם עדיין ממלאים תפקיד מרכזי בעיצובו של המבנה הריבוני בחברה בישראל.

מיכל רום בוחנת במאמרה את תרומתו של שם המשפחה לביצוע ההתמקמות הזהותית ואת האופן שבו מיקומים של מגדר, אתניות ולאומיות מצטלבים בקטגוריה החברתית "שם המשפחה" בישראל. מסיפורי הנשים המרואיינות עולה כי לשם המשפחה בישראל טעינות תרבותית בעלת עוצמה ממקמת גדולה, וכי נשים בנות מעמד הביניים היהודי-החילוני בישראל המתלבטות בין שימור שם משפחתן הקודם, אימוץ שם משפחתו של בן הזוג או בחירת שם חדש, שוקלות את החלטתן לנוכח אידיאל "השם הנכון" בעולמן: קצר, קליט, קליל, בעל משמעות בעברית; "ישראלי", במובן של מעוכרת או אשכנזי, אבל בלי סימנים מזהים של גלותיות; ומסומן בקוד המובן מאליהם "שם של טייס".

מיכל קרבאל-טובי מציגה אתנוגרפיה של מוסדות הגיור הממלכתיים שנועדו למהגרים אשר זכו למעמד של עולים על פי חוק השבות אך אינם יהודים. נוכחותם של מהגרים אלה בישראל מעידה, לטענת קרבאל-טובי, על הפיצול שבין שתי מערכות סמכות של קטגוריות מיון בישראל, ההלכה וחוק השבות. בשל פיצול זה נהיים המהגרים לסוג של בני כלאיים אשר יושבים על הגבול בין שתי המערכות. במקרים רבים המהגרים האלה רואים את עצמם כיהודים בכלל, בהשראת הפרשנות הסובייטית לקטגוריה "יהודי", וכיהודים בישראל בפרט, בשל השתלבותם במרקם החיים בישראל. התהליך הפרשני שמבצעים מהגרים אלה מכוון לפריצת הגבול שבין יהודים לאחרים ולהכללתם בתחום הישראליות היהודית. המדינה לעומת זאת מעוניינת לשמר את הגבול ולמנוע את פריצת הקטגוריות האמורות, ועל כן פועלת לטיהורם של בני הכלאיים באמצעות הכללתם במשמעות ההגמונית והממוסדת שלהן, תוך שהיא חוזרת וממקמת את עצמה כשומרת סף קריטית בתהליך. שאלה מעניינת שאפשר לשאול כאן היא עד כמה משנה תהליך הגיור הנדון במאמר את תחושת הזהות האישית של המתגיירים.

עבודתו של **גיא בן-פורת** מציגה תהליך שבו הקטגוריה "חילוניות" מקבלת משמעות חדשה, המובחנת מתהליך החילון. תהליך החילון שבן-פורת מציג איננו מתרחש תוך כדי מאבק פוליטי (פרלמנטרי או חוץ-פרלמנטרי) של קבוצות קונקרטיות ומימוש פוליטיקה זהויות מודעת לעצמה, כפי שהורגלנו לראות בכל האמור ביחסי דתיות-חילוניות בישראל; המשמעות החדשה של החילון צומחת מתוך פרקטיקות של תרבות צריכה בעלות אופי גלובלי כחלק מעולמם היומיומי של יחידים כצרכנים. החילון מקבל פנים אחרות – לא תהליך אידיאולוגי אלא פרקטיקות של צריכה שמבצעות חילון "מלמטה" בחיי היומיום. בהקשר זה אפשר

לומר כי תהליך הקומודיפיקציה המאפיין את הקפיטליזם המאוחר לא פסח גם על הפרשנות המועננת לקטגוריית החילוניות.

מאמריהם של **מיכאל פייגה** ושל **זאב שביט** עוסקים בפרשנויות חדשות של קטגוריית המקום, אשר באופן כמעט מובן מאליו נתפסת כחלק מהזהות הלאומית. כמו גיא בן-פורת, גם פייגה ושביט מתייחסים לתהליכי הקומודיפיקציה והשפעתם על פרשנות מחדש של קטגוריות ותיקות. שני המאמרים מצביעים – כל אחד בדרכו – על קומודיפיקציה של המקום הלאומי בהשפעתם של תהליכי גלובליזציה: הם מראים כיצד תרבות הצריכה והמיתוג ותשוקתו של הצרכן לחוויות צריכה מביאות לפרשנות מחדשת של המקום. השפעתה של הגלובליזציה מתבטאת כאן גם בכך שמקום לאומי ייחודי מוצג כמקום הדומה למקומות אחרים. פייגה מתאר את הנהירה אל אתר התיירות "מיני ישראל" בלטרון כתופעה של עלייה לרגל אל מודל מסחרי המדמה התנסות בארץ הממשית. הטריטוריה הלאומית, המקום שהלאומיות קידשה בדרכים רבות ושונות ואשר נקשר בטרגדיות ובסיפורי הקרבה, הופכת כאן למקום לאומי קל לעיכול. ואולם המבקרים באתר (ודומה כי גם היום העומד מאחורי הפרויקט) מתייחסים אל המודל במידה של קרבה אמוציונלית המעידה שהקומודיפיקציה של המקום הלאומי אינה פוגעת בתפיסתו כמקום לאומי.

מחקרו של שביט עוסק באופן שבו הקטגוריה של "מקום כפרי" מפורשת מחדש על ידי יזמים ומפרסמים של תיירות בנגב ובגליל. בעבר ייצג המקום הכפרי בישראל היהודית⁷ את הזהות הלאומית באופן כמעט בלעדי באמצעות מסמנים דוגמת חלוציות, כיבוש הארץ, חקלאות והגנה על הספר. שביט עומד על הפרשנות המסחרית של המקום הכפרי – על הצגתו באמצעות דימויים שמקורם בטעמו של המעמד הבינוני העירוני, זה אשר מושפע מאוד ממגמות תרבותיות וצרכניות גלובליות וצורך את המקום הכפרי כסחורה העונה לדרישותיו. אין פירוש הדבר שהלאומיות שוב אינה נחשבת לתכונה של המקום הכפרי, אבל נראה כי חלקה בהבנייתו הולך ומצטמצם.

שלמה פישר עוסק במאמרו בתהליכי התגבשותה, סימון גבולותיה והתמקמותה של אחת הקטגוריות הזהותיות המובחנות בישראל של היום, "המתנחלים". מאמרו עוסק בקשר שבין הניכוס של זהות לאומית מלאה בידי הדתיים הציונים לאחר הקמת המדינה ובין פרויקט ההתנחלויות. המאמר מתמקד ביחס שבין שתי סוגיות: האחת – הזהות הכפולה, ההטרוגנית של הדתיים-הציונים, המורכבת ממרכיב לאומי מודרני וממרכיב דתי, והשנייה הדרתה של הציונות הדתית מן הזרם המרכזי ההגמוני של הציונות החלוצית-החילונית בתקופת היישוב. פישר מראה כיצד הקמת המדינה והענקת אזרחות בלתי מותנית לתושביה (היהודים) אפשרה פתרון של בעיית הזהות

7. אנו מדגישים שמדובר בישראל היהודית כיוון שהמקום הכפרי הערבי נוכח אף הוא בתרבות הישראלית ופורש בצורה אחרת לחלוטין (אייל 1993).

הכפולה וכיצד תנועת המתנחלים הייתה תוצאה של התהליכים האלה. מאמרו של **ירון צור** מציג לפנינו מקרה היסטורי ייחודי של פרשנות אחרת לקטגוריה "צפון-אפריקאים" ושל ניסיון לשינוי מיקום עוד בימי ראשית המדינה, בתקופת העלייה ההמונית, באמצעות סיפורו של אדם אחד. עם בואו לארץ ניסה פרוספר כהן, גיבור המאמר, להתמקם בעמדה גבוהה שתשחזר את העמדה הבכירה ואת ההון החברתי והתרבותי שבהם החזיק בארץ מוצאו. בניסיונו זה בעצם הציג כהן פרשנות שונה מזו שהחלה להשתרש כבר אז עבור הקטגוריה "צפון אפריקאי", והוא עשה זאת גם באופן מפורש, באמצעות מאבק פוליטי שניהל להגנת חבריו העולים ממרוקו. על רקע השפעת התדמיות הסטריאוטיפיות שמקורן בעידן הקולוניאלי על התפתחות גבולות סימבוליים וחברתיים סביב העולים מארץ זו, המאמר דן בשאלה עד כמה יכלו מערכות שונות של הון תרבותי שהביאו עמם העולים להשפיע על דרכם בחברה הישראלית. אגב כך מתריע המאמר מפני שימוש כוללני ולא מבוקר במונח "מזרחים" ומציע קטגוריזציה מורכבת של אנשי העילית הלא-אשכנזית באותה תקופה.

את הקובץ נועל **שמואל נח אייזנשטדט ז"ל (1923–2010)**. באחרית הדבר שכתב מציג אייזנשטדט את הנושא המשותף למאמרי הקובץ – הדינמיקה של זהויות בחברה בישראל – בפרספקטיבה היסטורית והשוואתית רחבה. עיקרה של פרספקטיבה זו הוא הדיון הציבורי בבעיות היסוד של החברה הישראלית, אשר נפתח לאחר המהפך הפוליטי של 1977, ואשר כלל משא ומתן רווי מאבקים על תמות היסוד של הזהות הקולקטיבית שמקורן בהגמוניה הוותיקה. תוך כדי התהליך הזה, טוען אייזנשטדט, הצליחו קבוצות חברתיות שהיו מודרות בעבר להביא לשינויים באתוס החברתי המרכזי. עיקרם של שינויים אלה היה פלורליזציה של התמות המשמשות לבינוי זהויות בקבוצות חברתיות שונות, והחדרה של תמות חדשות אל תוך הדגם ההגמוני של זהות שמאחוריה עומדים "זימי זהות" שונים. לדברי אייזנשטדט, תהליך זה מבטא את רצונן של הקבוצות המודרות להשתלב באתוס החברתי המרכזי תוך שינויו, ולא לבדל את עצמן ממנו.

קובץ זה כורך יחדיו אפוא עבודת גבולות ופירוק של זהויות עם שינויי מיקום בהיררכיות חברתיות בחברה הישראלית: קבוצות מעניקות פרשנויות חדשות לזהותן ושואפות להכניס את הפרשנויות האלה אל תוך רפרטואר ההגדרות של הישראליות, ולזכות ביתרונות שלא היו ברשותן קודם לכן. בתוך כך יש לשוב ולהדגיש כי קטגוריות המיון הוותיקות, אלה הקובעות את מבנה חלוקת הכוח בחברה הישראלית, מוסיפות להיות צירים מרכזיים של כוח ושלטיה והבחנות בסיסיות הקובעות מיקומים חברתיים. פירוש הדבר כי בתוך קלידוסקופ הזהויות נשמר בדרך כלל מבנה יחסי הכוח הבסיסי הגלום בקטגוריות המיון הוותיקות, גם כאשר הן מקבלות תכנים חדשים. במרבית המקרים הנבחנו במאמרי הקובץ הזהויות החדשות המתקבלות בתוך הקלידוסקופ כתוצאה של הפעולה הפרשנית אינן קוראות תיגר על קטגוריות המיון הוותיקות. הן אינן מערערות על עצם קיומה

של "ישראליות" במבנה התמטי הקיים שלה, כי אם שואפות להרחיב את גבולותיה על מנת שתתקבלנה כחלק לגיטימי בתוכה. באמצעות הפעולה הפרשנית הזאת קבוצות חברתיות מעוניינות אפוא לשנות את מיקומן החברתי בתוך הסולמות הקיימים, כאשר הפרשנויות לקטגוריות הוותיקות נשענות על הביטוס ייחודי המאפיין את המפרשים ומסמן את גבולותיהם כקבוצה חברתית. פרשנויות אלה נועדו - במודע או שלא במודע - לייצר הון כלשהו שיהיה רלוונטי לשדה שבו מתנהל המשחק שהם משתתפים בו.

אין ספק שהמאמרים בספר נוגעים רק בחלק מהזהויות הקולקטיביות בישראל, וחסרים בו ייצוגים של קבוצות רבות כגון קבוצות דתיות שונות, קבוצות של מהגרים יהודים ולא-יהודים, קבוצות להט"ביות, הומואים, טרנסג'נדרים וביסקסואלים) ועוד. הספר אינו מתיימר לצייר תמונה המייצגת את "החברה בישראל", אלא להציע דרך חשיבה על המורכבות של זהויות בישראל ועל הקשר שלהן למבנים מדינתיים. יתר על כן, הספר מעלה שדות מחקר חדשים שטרם נחקרו באופן יסודי מנקודת המבט הסוציולוגית, כגון אולפני הגיור מטעם המדינה, בחירת שמות משפחה, עולמה של האישה הפלסטינית, שימור תפיסות אתניות בצבא או ייסורי הקליטה של אנשי העילית של יהדות ארצות האסלאם.

ספר זה והמאמרים הכלולים בו הם פרי עבודתה של קבוצת המחקר בנושא "מיפוי תהליכים ושינויים מרכזיים בחברה בישראל ובאופני חקירתה" בראשותו של פרופסור שמואל נח אייזנשטדט, שפעלה במכון ון ליר בירושלים. מטרתה של הקבוצה הייתה לבחון את גיבושן ומורכבותן של זהויות קולקטיביות קיימות וחדשות בחברה הישראלית מתוך ההקשר של תהליכים מבניים ברמה המקומית וברמה העולמית. חלקו של פרופסור אייזנשטדט בעבודת הקבוצה היה גרול לאין שיעור. רעיונותיו הפכו את עבודתה השוטפת של הקבוצה ואת הכתיבה של כל אחד מחבריה, והוא אף תרם לספר זה את מאמר הנעילה שלו. מאמר זה הוא האחרון שכתב טרם פטירתו.

ברצוננו להודות למכון ון ליר בירושלים על תמיכתו המלאה והמתמשכת בקבוצת המחקר, גם כשהקבוצה חיפשה את דרכה והתחבטה בשאלות של זהות קולקטיבית וזהות של הקבוצה עצמה. חלק מהמחקרים התאפשרו בזכות מענקי מחקר, סיוע מחקרי ותמיכה של המכון. אנו מודים לראש המכון הקודם, ד"ר שמשון צלניקר, ולראש המכון הנוכחי, פרופ' גבריאל מוצקין, על תמיכתם בפרויקט מחקרי זה ובהוצאתו של הספר לאור. תודתנו העמוקה נתונה לד"ר טל כוכבי, העורכת הראשית וראש מחלקת הפרסומים של המכון על התמיכה הרבה והסיוע המתמשך בהוצאת הספר, וכן על ניהול קבוצת המחקר בשנות פעילותה. כמו כן אנו מודים לרונה ברייר-גארכ ולאבי קראוז על התמיכה המתמשכת בעבודת הקבוצה. לבסוף אנו מבקשים להודות לעורכת הלשון איילת קמאי על עבודתה המקצועית והיסודית וליונה רצון על חלקה בהפקת הספר.

רשימת מקורות

- איל, גיל, 1993. "בין מזרח למערב: השיח על 'הכפר הערבי' בישראל", *תיאוריה וביקורת* 3 (חורף), עמ' 39-55.
- באומן, זיגמונט, 2007. *מודרניות נזילה*, ירושלים: מאגנס.
- כנסת ישראל, 2010. *היום הבינלאומי למיגור העוני - לקט נתונים*, ירושלים: כנסת ישראל, מרכז המחקר והמידע.
- פילק, דני, ואורי רם (עורכים), 2004. *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- רם, מיכל, 2008. "'אז איך קוראים לך עכשיו?': אתגור וניכוס בתהליך הבחירה של נשים ישראליות בשאלת שם המשפחה לאחר הנישואין", *עבודת דוקטור*, אוניברסיטת בר-אילן.
- רם, אורי, 2002. "הקדמה: זיגמונט באומן - סוציולוג בין שני עולמות", *זיגמונט באומן, גלובליזציה: ההיבט האנושי*, תרגם גרשון חזנוב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 7-32.
- , 2003. "ה-M הגדולה: מקדונלד'ס והאמריקניזציה של המולדת", *תיאוריה וביקורת* 23 (סתיו), עמ' 179-211.
- שוחר, אלה, 2001 [1988]. "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת-מבטם של קרבנותיה היהודים", *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית*, תל אביב: כימת קדם לספרות, עמ' 140-205.
- שנהב, יהודה, 2003. *היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות*, תל אביב: עם עובד.
- Appadurai, Arjun, 1990. "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy," *Public Culture* 2(2): 1-15.
- , 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press.
- Bourdieu, Pierre, 1977. *Outlines of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- , 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge: Harvard University Press.
- , 1992. *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre, and Jean-Loic Wacquant, 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge: Polity Press.
- Brubaker, Rogers, 2002. "Ethnicity without groups," *European Journal of Sociology* 43(2), pp. 163-189.
- Davies, Bronwyn, and Rom Harré, 1990. "Positioning: The discursive production of selves," *Journal for the Theory of Social Behavior* 20, pp. 43-63.
- , 1999. "Positioning and Personhood," in Rom Harré and Luk Van Langenhove (eds.), *Positioning Theory: Moral Context of Intentional Action* Oxford, UK: Blackwell, pp. 32-52.
- Day, Dennis, 1998. "Being Ascribed, and Resisting, Membership of an Ethnic Group," in Charles Antaki and Sue Widdicombe (eds.), *Identities in Talk*, London: Sage, pp. 151-170.
- Devetak, Richard, and Richard Higgot, 1999. "Justice Unbound? Globalization,

- States and the Transformation of the Social Bond,” *International Affairs* 75(3), pp. 483–498.
- Evans, M.D.R, and Jonathan Kelley, 2002. “National Pride in the Developed World: Survey Data from 24 Nations,” *International Journal of Public Opinion Research* 14(3), pp. 303–338.
- Foucault, Michel, 1991. “Governmentality,” in Graham Burchell, Peter Miller and Colin Gordon (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago: Chicago University Press.
- Giddens, Anthony, 1984. *The Constitution of Society*, Berkeley: University of California Press.
- Giulianotti, Richard, and Roland Robertson, 2007. “Sport and Globalization: Transnational Dimensions,” *Global Networks* 7(2), pp. 107–112.
- Haberfeld, Yitchak, and Yinon Cohen, 2007. “Gender, Ethnic, and National Earnings Gaps in Israel: The Role of Rising Inequality,” *Social Science Research* 36(2), pp. 654–672.
- Harré, Rom, 1993. *Social Being: A Theory for a Social Psychology II*, Oxford: Blackwell.
- , 1998. *The Singular Self: An Introduction to the Psychology of Personhood*, London: Sage.
- , 2004. *Positioning Theory*, The Virtual Faculty, www.mat.co.il/Zze (accessed June 30, 2013).
- Harré, Rom, and Luk Van Langenhove, 1991. “Varieties of Positioning,” *Journal for the Theory of Social Behavior* 21(4), pp. 393–407.
- Jenkins, Richard, 1992. *Pierre Bourdieu*, London and New York: Routledge (revised edition).
- King, Anthony, 2000. “Football Fandom and Post-National Identity in the New Europe,” *British Journal of Sociology* 51(3), pp. 419–442.
- Kobrin, Stephen, 1998. “Back to the Future: Neomedievalism and the Postmodern Digital Economy,” *Journal of International Affairs* 51(2), pp. 361–386.
- Lamont, Michele, 2000. *The Dignity of Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class and Immigration*, Cambridge and New York: Harvard University Press and Russell Sage Foundation.
- Lamont, Michele, and Virag Molnar, 2002. “The Study of Boundaries in the Social Sciences,” *Annual Review of Sociology* 28, pp. 167–195.
- Mittelman, James, 2000. *The Globalization Syndrome*, Princeton: Princeton University Press.
- Ohmae, Kenichi, 1995. *The End of the Nation State*, New York: The Free Press.
- Rodrik, Dani, 1997. *Has Globalization Gone Too Far?* Washington: Institute for International Economics.
- Rosecrance, Richard, 1996. “The Rise of the Virtual State,” *Foreign Affairs* 75(4), pp. 45–61.
- Rydgren, Jens, 2007. “The Power of the Past: A Contribution to a Cognitive Sociology of Ethnic Conflict,” *Sociological Theory* 25(3), pp. 225–244.

- Sassen, Saskia, 1998. *Globalization and its Discontents*, New York: New Press.
- Semyonov, Moshe, and Noah Lewin-Epstein (eds.), 2004. *Stratification in Israel: Class, Ethnicity and Gender*, New Brunswick: Transaction.
- Tilly, Charles, 1995. "Globalization Threatens Labor's Rights," *International Labor and Working Class History* 47, pp. 1–23.
- Tomlinson, John, 1999. *Globalization and Culture*, Cambridge, UK: Polity Press.